

КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ

Аналізуються наукові теорії та підходи до вивчення культурно-дозвіллевих практик, які систематизуються у своєрідний концептуальний базис останніх. Пропонується авторське трактування змісту культурно-дозвіллевих практик, що дозволяє поглибити подальші дослідження у сфері вільного часу.

Ключові слова: концепція, культура, дозвілля, вільний час, практика, артикуляція, реконфігурація, запозичення.

In the article the scientific theories and approaches to study of cultural leisure practices are pointed and systematized in the general conceptual base. The author's interpretation of the maintenance of the cultural leisure practices is offered. Such the theoretical interpretation allows deepening the subsequent study in the research field of the spare time.

Key words: conception, culture, leisure, spare time, practice, articulation, reconfiguration, borrowing.

Одним з актуальних напрямків, що віддзеркалюють трансформації у соціально-культурній сфері сучасного українського суспільства, є дослідження у сфері вільного часу та дозвілля. Збільшення об'єму вільного часу за рахунок скорочення робочого часу є головним наслідком істотних інституційних змін. Об'єктивні обставини, що склалися історично, свідчать про істотні відмінності між робочим часом, що, як правило, обмежує зміст діяльності індивіда професійними рамками і часом дозвілля, що в принципі присвячений різносторонньому соціально-культурному та інтелектуальному розвитку особистості. Дозвілля постає тією сферою, де за допомогою культурно-дозвіллевих практик відбувається не тільки процес самореалізації індивіда, але й складаються передумови для підвищення соціальної якості життя. **Метою** статті є обґрунтування авторського тлумачення змісту сучасних культурно-дозвіллевих практик.

Дослідження дозвілля є важливим з теоретичної точки зору. Поняття дозвілля, вільного часу є істотною частиною наукового пошуку. Теоретичні та емпіричні дослідження дозвіллевих практик на сьогоднішній день не є багаточисельними, і тому при вивченні даного соціального явища виникають різного роду теоретико-методологічні проблеми. Крім цього, сфера дозвілля та культури швидко реагує на суспільні трансформації, які породжують нові проблеми, що вважались ґрунтовно вивченими раніше. Така унікальність історичної ситуації постійно відтворює об'єктивну новизну вказаного процесу і вимагає соціального осмислення проблем дозвілля, його подальшої теоретичної розробки та уточнення концептуального базису.

Тема представленою дослідження являє собою широку та багатоаспектну проблему. У зарубіжній та соціальній науці дослідження дозвілля та вільного часу представлені іменами таких вчених як Б.Л.Грушин, Л.Д.Гордон, Е.В.Клопов, Г.П.Орлов, Ж.Дюмазедьє, Р.А.Стеббінс. Вивченню дозвілля у якості повсякденних практик людської життєдіяльності присвячені праці А.В.Петрова, І.А.Бутенко, С.Н.Іконникової, В.Т.Лісовського. Зміст, характер та специфіка культурно-дозвіллевої діяльності аналізуються А.Д.Жарковим, А.В.Соколовим.

Культурно-дозвіллевi практики як предмет теоретичного та емпіричного вивчення лежать в декількох галузях соціологічної науки: соціології культури, соціології вільного часу, соціології дозвілля та соціології рекреації. У рамках даних дисциплін визначається сутність понять «культура», «вільний час», «дозвілля», співвідношення понять «діяльність» та «практика» тощо.

У силу багатогранності такого явища як культурно-дозвіллевi практики їх концептуальну базу умовно можна представити у вигляді трьох блоків: 1) концепції культури; 2) концепції вільного часу та дозвілля; 3) концепції практики. Детальний розгляд концепцій кожного з блоків дозволить сформувати й обґрунтувати зміст та характер культурно-дозвіллевих практик у якості нового соціокультурного поняття та соціологічної категорії.

Аналіз теоретичних підходів до визначення культури та її компонент, що представлений у блоці концепцій культури, дає підстави до обґрунтування місця та ролі культурно-дозвіллевих практик в підвищенні рівня культури особистості як безпосереднього суб'єкта та об'єкта культурної діяльності з різних аспектів. У рамках чинного дослідження автора цікавлять ті стійкі уявлення, які формуються на основі розуміння культури як високого рівня володіння людьми нормами, стандартами діяльності, закріпленої в тій або іншій області соціальної практики. У цьому значенні говорять про культуру мови, культуру спілкування, культуру споживання, культуру дозвілля, професійну або корпоративну культуру тощо. В буденній практиці та деяких сферах діяльності до культури відносять переважно інтелектуально-освітні, художні, релігійно-етичні досягнення суспільства, тобто все те, що називають високою культурою і представлено в таких поняттях як «культурна людина», «культурні потреби суспільства», «культурний розвиток молоді».

Враховуючи вказані змістові аспекти культури культурологічне трактування дозвіллевої практики також набуває багатозначності: по-перше, в понятті «культурно-дозвіллева практика» відображено, що вона розвивається у рамках культури конкретного співтовариства (наприклад, громадян певної країни) й організовується на основі суспільнозначущих норм та цінностей, які закріплені у даній культурі; по-друге, в культурно-дозвіллевій практиці відображена суспільна корисність та причетність до певних етичних норм та правил. Це передбачає, що людина може використовувати своє дозвілля або з користю, або на шкоду собі та оточуючим. Елемент «культурно» в понятті «культурно-дозвіллева практика» свідчить про конструктивне й

раціональне використання дозвілля, вільне володіння суспільно прийнятими нормами поведінки, що впливає на формування культури дозвілля особистості, під якою розуміється таке проведення людиною вільного часу, де простежується баланс між рекреаційною, розвиваючою і розважальною активністю [1, 47].

Дозвілля є соціально значущим й оцінюється в суспільстві як злагоджене із вітчизняними традиціями та сучасними вимогами. Акцент на культурному боці дозвіллевих практик передбачає в останніх наявність таких компонентів як: матеріально-духовне виробництво, міжособистісна комунікація, соціальні контакти, індивідуальна творчість, орієнтація на високий рівень розвитку та створення нових культурних цінностей.

Другий блок теоретичного підґрунтя розуміння культурно-дозвіллевих практик, як складової компоненти вільного часу, представлений концепціями вільного часу та дозвілля і є найбільш об'ємним з огляду на тривалу досліджуваність означених явищ радянськими, вітчизняними та зарубіжними вченими. Проте і досі серед дослідників немає єдності поглядів з ключових питань вивчення вільного часу та дозвілля, що пояснюється складністю визначення змістовних меж даних понять в самій концепції соціального часу суспільства. Різноманітні дослідницькі підходи умовно можна поділити на три групи: 1) представники економічного підходу розглядають вільний час як частину позаробочого часу, пов'язану із відтворенням робочої сили та формуванням нового типу робітника епохи НТР; 2) соціолого-філософський підхід також розглядає вільний час як частину позаробочого часу, але спрямовану не стільки на вдосконалення особистості як робітника, скільки на її (особистості) всебічний розвиток; 3) представники третього концептуального підходу зводять вільний час суто до відпочинку та рекреації [2, 10].

На даний момент до існуючих базових концепцій вільного часу та дозвілля додається велика кількість новітніх наукових поглядів щодо визначення понять «вільний час» та «дозвілля», які дуже часто розглядаються в одній площині. При цьому ототожнення вільного часу із дозвіллям є грубою помилкою, оскільки вільний час є у всіх, а дозвіллям володіє не кожний. Істотна численність підходів ускладнює спроби зрозуміти справжню сутність дозвілля.

Перші обстеження бюджетів часу різних категорій населення були здійснені в 1920-х роках академіком С.Г.Струмилінім. Значну кількість досліджень з вивчення вільного часу, змісту дозвілля різних груп населення, у тому числі і молоді, було проведено в 1960-70-ті роки. В 1963-67 рр. під керівництвом Б.Грушина здійснено одне з найбільш відомих досліджень бюджетів часу в масштабах практично всього колишнього СРСР, яке було першою спробою соціологічного аналізу проблем вільного часу для всіх основних груп міського населення [3, 8-9].

Для аналізу культурно-дозвіллевих практик важливим є розгляд об'єктивного та суб'єктивного підходів у визначенні дозвілля. Так, Г.А.Пруденський вільний час ототожнював із визначеною структурою діяльності, що відображало суто об'єктивний погляд на розвиток особистості. Відповідно структуру вільного часу молодій людині у Пруденського складали наступні заняття: самоосвіта, участь у громадській діяльності, відпочинок і розваги, творча діяльність, спорт.

Як певна відповідь на концепцію Г.А.Пруденського у 70-ті роки вийшла робота Л.Гордона і Е.Клопова «Людина після роботи», яка присвячена аналізу проблем побуту і дозвілля робочих сімей великих міст. Л.Гордон і Е.Клопов вперше визначили вільний час не через коло занять (як у Г.А.Пруденського), а через суб'єктивне сприйняття діяльності індивідом, відповідно до його рекреаційних мотивів і потреб.

Визначення вільного часу через коло занять, так само як і акцент на суб'єктивному сприйнятті дозвіллевої діяльності, - це концепції, що склались історично і утворюють певне протистояння. Дані концепції представляють два полюси поглядів на вільний час: з одного боку акцентується суб'єктивний аспект, а з іншого - виділяється лише об'єктивна сторона аналізу вільного часу. Необхідно зазначити, що притримуватись лише однієї з цих двох концепцій є не тільки некоректним, але й неможливим через складність розмежування суб'єктивного та об'єктивного [4, 27].

Тому своєрідною альтернативою розглянутим підходам є концепція А.С.Орлова, яка зробила значний внесок у дослідження дозвілля. Автор розводить поняття «дозвілля» і «відпочинок», «праця» і «робота». Поняттю «дозвілля» надається два відтинки: у якості відрізу часу, вільного від роботи, та як період відпочинку людини. Поняття «відпочинок» також вживається в двох значеннях: як безпосередній процес відпочинку та як вільний від роботи час, що необхідний для відновлення сил. З точки зору дослідника, ці поняття описують різні сторони і етапи одного процесу – процесу фізичного і духовного розвитку людини [5, 25].

Посилаючись на погляди вченого для визначення суті та змісту культурно-дозвіллевих практик важливо відмітити розгляд останніх у якості певної організації відпочинку із притаманним йому рекреаційним ефектом. І, зважаючи на те, що саме поняття «практики» передбачає певну діяльну поведінку, культурно-дозвіллеві практики і є такою рекреаційною активністю, яка поєднує суб'єктивну цінність, внутрішню мотивацію з об'єктивними нормами та цінностями.

У вітчизняній науковій практиці найбільш вживаними є три підходи до дослідження дозвілля – часовий, діяльнісний та емоційний. На думку В.Кірсанова, теоретика дослідження дозвілля, ці три підходи можуть бути визначені як системи ідентифікації дозвілля і розглянуті як три різні вектори дослідження. Інтеграція цих трьох підходів може здійснюватися за допомогою комплексної тривекторної моделі, у межах якої системи ідентифікації дозвілля можуть бути представлені як одновимірними, так і багатовимірними схемами. Одновимірною системою – це однополярна шкала, на одному полюсі якої позначений ідеальний об'єкт, що має всі ознаки дозвілля, а на іншому – об'єкт, що не містить жодної з дозвіллевих характеристик. На відрізу між крайніми полюсами розташовані різноманітні проміжні варіанти, які в науковій літературі позначаються як «відносне» («умовне») дозвілля (не-дозвілля). Багатовимірною системою може містити дві або більше шкал. Запропонована Кірсановим тривимірною моделлю дозвілля представлена трьома сторонами куба, які є полярними шкалами з протилежними полюсами – від «не-дозвілля» до «дозвілля» [6, 41]. Орієнтація на певний вектор у конкретній дослідницькій програмі обумовлена його можливостями адекватно репрезентувати реальну ситуацію, що вивчається.

Однією з найсміливіших ідей у напрямку вивчення сутності дозвілля є концепція «цивілізації дозвілля», яка набула досить широкого поширення в західній соціології, основоположником якої є французький соціолог Жоффр Дюмазедьє. Він був першим, хто спробував при розгляді різних особливостей сучасного дозвілля виділити і піддати аналізу три його основні функції: відпочинок, розвагу і саморозвиток особистості. З точки зору вченого, недостатня увага до вивчення проблем дозвілля однобічно відображає життя людей. Щоб визначити гідне місце дозвілля в сучасній культурі, мало робити акцент на кіно, театр, телебачення або спорт, слід розглядати дозвілля у повному обсязі, у взаєминах з іншими сторонами суспільного життя, адже при бажанні і наявності засобів воно може займати центральне місце в житті людини [7, 85].

Важливим в концепції «цивілізації дозвілля» для аналізу культурно-дозвіллевих практик як занять у вільний час є виокремлення тих видів діяльності, які не є дозвіллям і, відповідно, не є культурно-дозвіллевими практиками: обов'язкова професійна діяльність; додатковий приробіток; побутові справи; задоволення фізіологічних потреб; ритуальна або церемоніальна діяльність (офіційні візити, політичні збори, релігійні зобов'язання тощо); учбовий процес (курси з підготовки до іспитів тощо).

З метою виокремлення змістової наповненості культурно-дозвіллевих практик особливу увагу слід приділити концепції канадського вченого, члена Всесвітньої асоціації дослідження дозвілля Р.А.Стебінса, який вводить у науковий обіг поняття «серйозного дозвілля». Згідно зі Стебінсом, «серйозне дозвілля» є набором стійких занять любителя або учасника громадської (само)діяльності – волонтера, що захоплює людину численними можливостями і властивою ним комплексністю. Цей вид дозвілля відрізняється від «випадкового», «несерйозного» або «звичайного» дозвілля тим, що останнє пропонує набагато менше можливостей, є більш простим за структурою і рідко припускає досконалість виконання [8, 65].

Можна стверджувати, що концепція культурно-дозвіллевих практик є своєрідним аналогом концепції Р.А.Стебінса, оскільки передбачає активне залучення у дозвіллеві заняття, що несуть як особисту, так і суспільну користь. Оптимальний дозвіллевий спосіб життя досягається, коли людина через соціально прийнятну дозвіллеву діяльність якнайповніше здійснює свої можливості й одержує бажану якість свого життя, яке, в свою чергу, передбачає бажаний баланс у дозвіллі. У той же час культурно-дозвіллеві практики вимагають значних витрат енергії та концентрації, тому нехтування звичайним відпочинком не завжди є правильним, оскільки він забезпечує своєрідне відстрочення, освіжає учасника для подальшої активної самореалізації і, навіть, може породжувати творчий потенціал.

Останній, третій блок, концептуального базису культурно-дозвіллевих практик представлений концепціями практики, яка в її широкому значенні була тривалий час предметом дискусій серед вчених різних теоретичних орієнтацій. В центрі обговорень були питання сутності практики, її співвідношення з діяльністю, інститутами та іншими структурними елементами суспільства, світоглядом, цінностями; вивчалися механізми її відтворення, основні види і взаємозв'язки з теорією тощо.

У найширшому розумінні, практики – це все, що роблять люди, використовуючи як речові (предмети), так і символічні (мова, норми, традиції) засоби. Безумовно, практики – це дії людей, але це, головним чином, дії за певними правилами. Останнє зауваження дозволяє розглядати практики як впорядковані і відтворювальні структури, що пояснює їх спорідненість із соціальними інститутами.

В соціальній науці розглядаються два способи розуміння практик(и) – як фонового (неексплікованого) знання та вміння і як конкретної діяльності, що поєднує слова і дії. Соціологія повсякденності бере у якості основного об'єкту дослідження повсякденну практику як мистецтво вирішення практичних задач в ситуації невизначеності. Багато досліджень демонструють те, як завдяки вправним і взаємно узгодженим діям учасників зникають невизначеність і підтримується існування об'єктивних соціальних інститутів, що піддаються раціональному дослідженню. В такому розумінні практики – це все, що ми робимо, в результаті чого постає потреба в детальному описі всієї сукупності дій, прийомів, фраз, методів, розмов тощо, характерних для специфічних інституційних контекстів: лікарень, адміністративних установ, співтовариств, молодіжних організацій різного спрямування, будинків культури, центрів дозвілля тощо [9, 11].

Аналітично культурно-дозвіллеві практики, як різновид соціальних практик, можуть розглядатися у повсякденному та у діяльнісному аспектах. Повсякденний аспект практик підкреслює звички, стереотипи, нахили та симпатії індивідів, тоді як діяльнісний виділяє цілеспрямованість, раціональність в поведінці. Обидва аспекти дозволяють розглянути культурно-дозвіллеві практики як такі, де найпростішою одиницею аналізу є дія, що носить не індивідуальний характер, а колективний, стаючи результатом певних схем типізації (типізація людей, подій, соціального і природного досвіду).

Найбільш повно розкрити сутність концепції культурно-дозвіллевих практик молоді можна через аналіз молодіжних неформальних об'єднань, в яких відбувається ідентифікація молодих людей. Спершу вони виникали в умовах кризи комуністичної системи, а потім в післяреформений період, що й досі характеризується соціальною кризою всіх сфер і сторін суспільного життя. В їх організації і функціонуванні задіяні механізми фонових практик: артикуляція, реконфігурація, запозичення. Іншими словами, це свого роду три способи зміни практик.

Гостро відчуваючи розрив між словом та дійсністю (критика соціалізму, лицемірна, вимушена підтримка політики партії, невіра в правоту старших поколінь) неформальні групи молоді виникають в підвалах, поступово розширюючись за рахунок нових прихильників і набуваючи широкого розповсюдження (артикуляція). Поведінка членів таких неформальних організацій регламентувалася новими правилами, які нерідко суперечили офіційно схвалюваним. Масові заходи, що проводились «комсомолом», піддавалися критиці за формалізм і заорганізованість, натомість маргінальні практики молодих неформалів ставали ведучими, центральними (реконфігурація). Ядро ціннісних орієнтацій молоді заповнювалось цінностями західної масової культури з її культом насильства (образ Рембо – супермен, позбавлений зв'язків з суспільством, що спрямовує всі свої сили на досягнення особистого інтересу без моральної оцінки оточуючих) (запозичення) [10, 130].

Поява цих молодіжних, по-суті субкультурних, дозвіллевих практик пояснюється тим, що існуючі формальні практики не виконували найважливіших функцій, які б забезпечували потреби молоді в нових умовах, оскільки були позбавлені експресивності, емоційності, «соціального адреналіну».

Але найважливішим для осмислення є той факт, що, не дивлячись на можливу нерівність в молодіжному середовищі – статусну, гендерну, територіальну, саме культурно-дозвіллеві (субкультурні) практики дозволяли молоді подолати статусне обмеження і відчутти свою ідентичність. Безумовно, дане явище можна охарактеризувати як інституційну соціалізацію у сфері дозвілля. Зрозуміло, що та частина молоді, яка позбавлена стабільного статусу та корпоративної підтримки, багато в чому є соціально незахищеною.

Отже, концептуальний зміст культурно-дозвіллевих практик визначається за такими ознаками: розвиток особистості (іншими словами, культурно-дозвіллеві практики є «свободою для ...»), а не «свободою від ...»); самоцінність і суспільна значущість водночас; відсутність правової, технологічної та соціальної регламентації; зміна видів дозвіллевої практики, їх взаємозамінюваність, вільні чередування та послідовність, наявність широкого спектру форм самореалізації; відсутність антикультурних та асоціальних проявів в дозвіллевій практиці.

До основних специфічних характеристик культурно-дозвіллевих практик можна віднести: процесуальні – припускають наявність суб'єкта і об'єкта практики, її цілей, задач, функцій, прогнозів результатів; просторові – чітко фіксують межі культурно-дозвіллевих практик у рамках загального бюджету вільного часу; змістовні – ґрунтуються на високому рівні активності та соціальної ініціативи, духовно-естетичних потребах, інтересах, мотивах, психологічних установках особистості і соціуму.

Якщо говорити про молодь, то культурно-дозвіллеві практики є сприятливим ґрунтом для випробування нею своїх фундаментальних людських потреб. Молодій людині набагато простіше сформулювати поважне ставлення до себе, подолати певні особисті недоліки через дозвіллеву активність і закріпити такі риси як ініціативність, впевненість у собі, витривалість, стриманість тощо.

Висновки. За певних обставин культурно-дозвіллеві практики можуть стати вагомим фактором оптимізації якості життя молоді через задоволення її потреб в емоційному здоров'ї, самореалізації та духовному розвитку, що складають суб'єктивний компонент якості життя. При цьому культурно-дозвіллеві практики – це завжди реальне дозвілля, котре не знаходиться в розриві як із самою особистістю, так і з суспільством і, водночас, немає жодного зв'язку із уявним дозвіллям, яке передбачає, перш за все, насилля над собою і, як результат, деградацію та руйнування особистості. Адже уявне дозвілля обумовлене невмінням проводити свій час, є безцілним витрачанням часу, що, зрештою, може призвести до асоціальних вчинків. Тому активне залучення молодих людей до культурно-дозвіллевих практик допоможе стабілізувати життєвий світ молоді і не втратити суспільством своєї життєвої перспективи.

Література: 1. Піча В.М. Культура вільного часу: філософсько-соціологічний аналіз. – Львів: Світ, 1990. – 149с. 2. Трегубов Б.А. Свободное время молодежи: сущность, типология, управление. – СПб(б): Изд-во С.Петербургского ун-та, 1991. – 152с. 3. Грушин Б.А. Свободное время. Актуальные проблемы. – М: Наука, 1967. – 128 с. 4. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внерабочего времени. - М.: Наука, 1972. – 89 с. 5. Орлов А.С. Труд и рекреация // СОЦИС. – 1991. - №10. – С. 23-33. 6. Кірсанов В. Комплексна модель дослідження дозвілля: сутність і шляхи побудови // Вісник книжкової палати. – 2006. – №7. – С. 40-43. 7. Дюмазедье Ж. На пути к цивилизации досуга // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 83-88. 8. Стеббинс Р.А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады) // СОЦИС. – 2000. – № 7. – С. 64-72. 9. Волков В.В. О концепции практик(и) в социальных науках // СОЦИС. – 1997. – № 6. – С. 9-23. 10. Петров А.В. Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации // Вестник Моск. Ун-та. Серия 18. Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123-134.